

جلوه‌ای از کتاب

«المحجة فيما نزل في القائم الحجة»

سید یوسف محفوظی موسوی

مقدمه

قرآن مجید، سرچشمه وحی الهی و مایده جاویدان آسمانی، سرشار از معارف خداوندی در مقوله‌ها و موضوعات گوناگون است که برخی از آنها مربوط به گذشته است، به هدف ساختن حال و آینده بشریت و بعضی متعلق به حال است جهت اصلاح آینده جوامع انسانی و برخی وابسته به آینده است، به منظور بهسازی وضع کنونی جهان بشریت.

موضوعات فراوان و گوناگون قرآن نیز تنها در یک جای ویژه، و در آیات به خصوصی مطرح نشده است، بلکه در سراسر این کتاب مقدس و در آیات مختلفی عرضه شده است؛ مگر موارد اندکی که در یک جا - یعنی در چند آیه متوالی یا در یک سوره خاص - ارایه شده است مانند: داستان حضرت یوسف پیغمبر علیه السلام که در یک سوره آمده است.

از موضوعات مهم قرآنی، بحث «امامت و حکومت» است که در آیات متعددی و در سوره‌های مختلف - در دو محور حق و باطل - بیان شده است.

قرآن ضمن تبیین این مسأله، تنها حکومت وزعامت الهی و آسمانی را مایه سعادت فرد و جامعه می‌داند، حکومتی که به دور از هرگونه تراوشات فکری برخاسته از هواها و

هوس های نفسانی است، یعنی آن رهبری و امامتی که توسط برگزیدگان خداوند و جانشینان او در زمین پیاده می گردد که انبیای عظام و اوصیای آنان و ائمه اطهار علیهم السلام می باشند.

موضوع اهل بیت علیهم السلام و پیشوایی آسمانی و ولایت آنان، از جمله مباحث حکومت و امامت در قرآن مجید است که به صورت «تفسیر موضوعی» در کتب تفاسیر؛ و به گونه نقل روایات در مجامع حدیثی چهره خود را نشان داده است.

یکی از شیوه های تفسیر قرآن، «تفسیر روایی» است که در آن، آیات براساس احادیث و روایات و اخبار منقول از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و خاندان پاک آن حضرت علیهم السلام، صورت می پذیرد. مفسران، در این روش، در نقل روایات به دو دسته تقسیم شده اند:

اوّل: گروهی که معتقد به نقل عین حدیث و روایت هستند که بر رأی خود در این باره اصرار می ورزند.

دوم: دسته ای که اصرار آن چنانی در نقل به عینه حدیث و روایت ندارند و به نقل مضمون و مفهوم حدیث اکتفا می کنند.

فرقی که علما و مفسران شیعه و سنی در این مسأله با هم دارند، این است که اهل سنت فقط از روایات و احادیث پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و صحابه و برخی تابعین استفاده می کنند و از اخبار اهل بیت علیهم السلام که گنجینه های سرشار از معارف و شناخت است غافل اند.

یکی از امامان معصوم و اهل بیت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، قطب عالم امکان، حضرت حجة بن الحسن المهدی (عج) است که قهراً قسمتی از روایات تفسیری رسیده از خاندان رسول خدا، درباره آن بزرگوار و راجع به سایر مطالب مربوط به ایشان است. که زیر مجموعه بحث تفسیر موضوعی حکومت الهی در قرآن مجید قرار می گیرد.

سابقه و ضرورت کار

پرواضح است که پژوهش و تحقیق در مقوله های متعلق به آینده جهان و قیام و انقلاب جهانی و به دنبال آن، حکومت عدل واحد در کل عالم، سابقه نسبتاً مطلوبی دارد و در این خصوص، کتب و تألیفات معتناهی در گستره امور علمی و پژوهشی رخ نموده است و حال که طبق وعده قرآن مجید و روایات فراوان، دنیا به سوی آن حکومت واحد الهی و متمرکز شدن همه سیاستها و زمامدارها در یک محور می رود، ضرورت کار بیشتر و مطالعه و تحقیق وسیع تر در این موضوعات و ارایه و نشر افزون تر معارف وابسته به آنها، احساس می شود و طبیعی است هرچه شناخت در این زمینه چشمگیرتر و قوی تر شود، مردم جهان

بیشتر و سریع تر به سمت آن هدف مبارك و مقدس حرکت و سیر خواهند کرد و در قرن یازدهم هجری که گوشه ای از این کار عظیم در کتاب «المحجة» توسط سید بحرانی انجام گرفته است، جداً شایسته تقدیر و تجلیل است.

کتاب مورد بحث

پس از این مقدمه کوتاه، به کتاب مورد بحث، نظری می افکنیم و به بررسی آن می پردازیم.

نام کتاب «المحجة فیما نزل فی القائم الحجة» است که دانشمند جلیل القدر و محدث گرانمایه، مرحوم سید هاشم بحرانی، آن را تألیف کرده و آقای محمد منیر میلانی عهده دار تحقیق و تصحیح آن شده است.^۱

این کتاب آن گونه که از نامش پیدا است، به بررسی آیاتی از قرآن مجید پرداخته است که درباره امام دوازدهم، قائم آل محمد (عج)، نازل شده است که همان گونه که اشاره شد، بخشی از موضوع امامت و حکومت در قرآن مجید است. کتاب در نوع خود اولین تألیفی به شمار می آید که درباره شخصیت والای حضرت مهدی (عج) و با این شیوه که آیه های نازله در شأن آن امام منتظر، در پرتو اخبار و احادیث وارده از خاندان عصمت و طهارت علیهم السلام، شرح و تبیین شده است.^۲

پیشگفتار

گزارشی از کتاب

«المحجة»، ابتدا همراه کتاب دیگری از مؤلف به نام «غایة المرام فی معرفة الامام» به چاپ رسیده بود، ولی با توجه به اینکه کتاب با چاپ سنگی و در نسخه ای پراز اشتباه - آن هم در آخر کتاب یاد شده - بوده است. اهمیت و عظمت شأن خود را از دست داده بود، لذا با همت محقق و مصحح کتاب، به صورت منقح و مطلوبی درآمد و جداگانه مزین به چاپ شد و به گفته محقق محترم کتاب:

«این کار در جهت زنده ساختن میراث گرانبهای اسلامی ما و خدمت به مؤلف

محترم آن، که زندگی بزرگوارانه اش را در راه نشر فضایل و مناقب اهل

بیت علیهم السلام؛ و جمع کردن احادیث و اخبار آنان وقف کرد، انجام گرفت.^۳

مؤلف محترم کتاب، تعداد ۱۲۰ مورد از آیات قرآن کریم را به کمک روایات، شرح و تفسیر کرده است.

وی آیات را به ترتیب سوره ها و آیه های قرآن مجید، از سوره بقره تا سوره عصر، یکی

پس از دیگری، منظم کرده و در کتاب خود آورده است. این کار را بعد از فراغت از تألیف کتاب «تفسیر البرهان» خود انجام داده است، به گونه ای که در برخی از جاهای آن، خواننده را به این کتاب تفسیری ارجاع داده است، کاری که در نهایت ظرافت و فرزانه‌گی و با سبک بی سابقه ای صورت پذیرفته است.^۴

شرح حال مختصری از مؤلف

شایسته است نگاهی - هرچند گذرا - به شرح حال مؤلف محترم کتاب بینکنیم و به گونه اختصار با زندگی اش آشنا شویم.

دانشمند فاضل، خبیره موفق، فقیه آشنای به علوم تفسیر و رجال و عربیت، مرحوم سید هاشم حسینی بحرانی (یا بحرینی) فرزند سید سلیمان کتکائی - نسبتی است به کتکان، که آبادی است از منطقه «توبلی» از مناطق بحرین.

سید بحرانی، علاوه بر مرتبه بلند علمی و جایگاه رفیع عملی، مقام والایی در اداره شهر محل سکونت خود و تنظیم امور اجتماعی و رسیدگی به آنها داشت، به گونه ای که ریاست شهر به وی منتهی شد و برمسند قضاوت نشست و به نحو احسن از عهده تولیت امور بازپرسی و بازرسی برآمد. ایادی ستمگران و حاکمان باطل را سرکوب کرد و در راه امر به معروف و نهی از منکر سعی فراوانی نمود و در راه دین از هیچ ملامتگری نهراسید. او در مبارزه با پادشاهان و سلاطین از تقوای پیشگان با ورع بود. رجالیان در کتاب های خود از وی به بزرگی و تکریم یاد کرده اند. از مشایخ و استادان او می توان سید عبدالعظیم استرآبادی و شیخ فخرالدین طریحی (صاحب کتاب مجمع البحرین) را برشمرد و از شاگردانش شیخ محمود معنی را می توان نام برد.

او از علمای قرن یازدهم هجری بود و در اوایل قرن دوازدهم در سال ۱۱۰۷ یا ۱۱۰۹ بدرود حیات گفت.

برخی از تألیفات وی از این قرار است:

۱. البرهان فی تفسیر القرآن.
۲. معالم الزلفی من احوال النشأة الأخری.
۳. مدینة المعجزات فی النص علی الأئمة الهداة.
۴. حلیة الابرار.
۵. تعریف رجال من لا یحضره الفقیه.
۶. غایة المرام فی معرفة الامام.

۷. المحجة فيما نزل في القائم الحجة

و...^۵

سید هاشم بحرانی را تألیفات فراوانی است، برخی از آنها از شهرت بیشتری برخوردار است و بعضی از آوازه کمتر.^۶

مقدمه مؤلف

گذری بر مقدمه مؤلف محترم کتاب، ما را به نکات زیر رهنمون می‌شود.^۷
الف: خطبه کوتاه، شامل حمد و ثنای خداوند سبحان و ذکر برخی از صفات الهی و درود و سلام فرستادن بر پیامبر اکرم ﷺ و خاندان پاک آن حضرت.

ب: معرفی بسیار مختصر از کتاب، با این بیان و تعبیر که:

«این کتابی ظریف و نمونه‌ای شریف است در ذکر آیاتی از قرآن پیروزمند مجید که هیچ باطلی - نه از مقابل و نه از پشت سر - به آن راه نمی‌یابد که درباره قائم آل محمد ﷺ نازل شده است.»

ج: ذکر نسب شریف و شجره طيبة امام زمان (عج): مؤلف در این بیان خواسته است تأکیدی بر نسب امام - که از خاندان پیامبر اکرم است - کرده باشد، مطلبی که در معارف اهل بیت ﷺ مورد تأکید فراوان قرار گرفته است.

وی در این مقام، بعد از ذکر این نکته که آن امام همام نامش نام رسول خدا و کنیه اش کنیه اوست، در معرفی آن بزرگوار نوشته است:

«ابن الحسن العسکری بن علی الهادی بن محمد الجواد بن علی الرضا بن موسی الکاظم بن جعفر الصادق بن محمد الباقر بن علی زین العابدین بن الحسین الشهید بن امیر المؤمنین علی بن ابیطالب ﷺ، امام هذا العصر والزمان وحجة الله وبقیته فی عباده فی هذا الأوان.»

د: بیان نوع تفسیر آیات: که مؤلف محترم نوع تفسیر آیات مذکور در کتاب خود را «تفسیر روایی» مأخوذ از اهل بیت ﷺ دانسته و افزوده است:

«چه بسا آیاتی در شأن امام دوازدهم و نیز آباء طاهرین او نازل شده است، لیکن من در این کتاب به ذکر روایاتی اکتفا کردم که فقط درباره آن حضرت بوده است و دیگر بخش‌های روایات مربوط به اجداد پاکش را به کتاب «البرهان فی تفسیر القرآن» احاله کردم.»

ه: قید نام کتاب: مؤلف در پایان مقدمه، کتاب خود را به منزله جاده و راه همواری

به شمار آورده که خوانندگان را به شناختن آیات مربوط به امام زمان (عج) رهنمون می‌شود؛ و در وجه تسمیه کتاب فرموده است:

«من این کتاب را با عنوان «المحجة فيما نزل في القائم الحجة» نام گذاری کردم.»

شیوه تألیف

مؤلف محترم، به منظور درج آیات مربوط به موضوع کتاب، از اوّل قرآن مجید گرفته و سوره به سوره - مانند همه تفاسیر ترتیبی - به ترتیب پیش رفته و در هر موردی آیات متعلق به موضوع را به ترتیب سوره های قرآن ذکر کرده و پس از ذکر آیه یا آیاتی، بلافاصله روایت یا روایات تفسیری که بیانگر آن هاست، به نقل از منابع مورد وثوق - که به آنها اشارت خواهد رفت - مرقوم داشته است.

وی در نقل روایات، هیچ گونه اظهار نظری درباره آنها، یا حتی آیات مورد نظر خود نکرده و با توجه به «روایی بودن» مشرب تفسیری کتاب، هیچ رأی و عقیده ای از آرا و عقاید تفسیری را وارد نکرده و توضیحی نداده است. مگر در برخی موارد که خواننده را به جای دیگری از کتاب، یا به کتاب «تفسیر البرهان» ارجاع یا احاله کرده است. (ص ۵۱، ۶۸، ۲۷۷ و ...)

مؤلف محترم به هنگام نقل احادیث و روایات، ابتدا نام راوی صاحب کتاب یعنی مؤلفان کتب روایی و یا مفسران دارای کتب تفسیر، یا سیره نویسان و ... را یاد کرده و سپس نام مؤلفات آنها را قید کرده که اگر خواننده کتاب قصد مراجعه به آنها را داشته باشد، رجوع کند؛ اما در برخی از جاهای کتاب مشاهده می‌شود که وی بعضی احادیث و روایات را به هیچ مؤلف یا کتاب و منبعی استناد نکرده است (صص ۲۰۳-۲۳۹).

مؤلف محترم در ذکر نام مؤلفان، آنها که شهرت بیشتری دارند، به آوردن لقب یا شهرت معروف آنان بسنده کرده، مانند شیخ مفید در کتاب الاختصاص، عیاشی در تفسیر العیاشی، ابن بابویه در کتاب کمال الدین و تمام النعمة و ... و آنجا که نام مؤلفی از شهرت کم تری برخوردار است، به ذکر نام کامل و نیز لقب او مبادرت ورزیده است، مانند شیخ شرف الدین نجفی در کتاب تأویل الآيات الباهرة (ص ۹۳) و محمد بن حسن شیبانی در کتاب کشف البیان (ص ۱۶۸) و ...

مرحوم بحرانی، آیات مورد نظر را از ابتدا تا انتها، شماره گذاری کرده و تا سوره عصر - که به اعتقاد وی آخرین سوره ای است که دارای آیات دال بر امام زمان (عج) است -

که رسیده، شماره موارد مذکور بالغ بر ۱۲۰ عدد شده است. البته این تعداد همان گونه که اشاره شد - تعداد آیات نیست، بلکه تعداد موارد است؛ زیرا در چندین جای کتاب دیده می شود، مؤلف، چند آیه را یک مورد به حساب آورده است، به عنوان مثال، سه آیه اوّل سوره دخان، همچنین سه آیه ابتدای سوره معارج و چهار آیه اوّل سوره فجر و ... را هر کدام یک مورد شمرده است که به این ترتیب، تعداد آیات قطعاً از ۱۲۰ آیه به مراتب بیشتر خواهد بود. این تعداد نیز، صرف نظر از آیاتی است که محقق محترم کتاب، به عنوان «مستدرک کتاب» در آخر آن آورده است که مختصر توضیحی هم درباره آنها داده خواهد شد.

منبع های مورد استفاده مرحوم بحرانی، در حدود ۲۰ کتاب بوده است و این نکته نیز شاید این سؤال را پیش آورد که چرا، سید، یادی از کتب بیشتری، اعم از مجامع حدیثی یا تفاسیر روایی و ... نکرده است. البته احتمالاتی که در این خصوص می توان داد، این است که محیط مؤلف و عدم دسترسی ایشان به منابع بیشتر وزمانی که در آن به سر می برده که هنوز بسیاری از نسخه های قدیمی کتب، همچون زمان فعلی ما چاپ و نشر نیافته بود و طبیعتاً ایشان هم اطلاعی از آنها نداشته اند.

بنابراین چنانچه محققان، مفسران، محدثان و ... مطالعات و بررسی های بیشتری در این زمینه از خود بروز دهند، با توجه به گستردگی چاپ و انتشار نسخه های قدیم خطی و غیره که اینک صورت می گیرد، قهراً آیات تفسیر و تأویل یافته بیشتری را درباره حضرت مهدی (عج)، از کُنج نسیان و غفلت بیرون خواهند کشید و با عنایت به ضرورت چنین کاری - که قبلاً هم گذشت - امید است به حول و قوه الهی و با لطف خود حضرت، این تحقیقات، در عالم اسلام، هر چه سریع تر انجام گیرد.

حروف مقطعه

برخی از حروف مقطعه قرآن مجید در کتاب مورد بحث نیز در ردیف آیاتی شمرده شده که حاوی اسراری هستند، درباره امام زمان که آن اسرار و رموز را ائمه علیهم السلام به یاران خاص خود ارایه داده اند و آنان را در کتمان و نگهداری آن توصیه فرموده اند. نمونه های آن را در سوره های اعراف، شوری و دخان می بینیم که مؤلف محترم آنها را در کتاب خود نقل کرده است (ص ۷۱، ۱۹۰ و ۲۰۲).

بررسی سوره ها

سوره هایی که به اعتقاد مؤلف، آیات مربوط به موضوع، در آنها قرار دارند ۶۲

سوره اند؛ و سوره هايي كه خالي از اين گونه آيات اند ۵۲ سوره است. اما قسم اول كه حاوي آيات مربوط به حضرت هستند، به ترتيب سوره هاي قرآن مجيد عبارت اند از:

بقره - آل عمران - نساء - مائده - انعام - اعراف - انفال - توبه - يونس - هود - يوسف - ابراهيم - حجر - اسراء - مريم - طه - انبياء - حج - مؤمنون - نور - فرقان - شعراء - نمل - قصص - روم - سجده - سبأ - صافات - ص - زمر - فصلت - شوري - زخرف - دخان - جاثيه - محمد - فتح - ق - ذاريات - طور - قمر - رحمن - الحديد - ممتحنه - صف - ملك - قلم - حاقه - معارج - جن - مدثر - تكوير - انشقاق - بروج - طارق - غاشيه - فجر - شمس - ليل - قدر - بيته - عصر .

منابع مؤلف

منابع و كتب مورد استفاده مؤلف محترم جهت نقل روايت هاي تفسيری عبارت اند از:

الاختصاص (شيخ مفيد)؛ الغيبة والأمالی (شيخ طوسی)؛ الغيبة (محمد بن ابراهيم نعمانی)؛ الكافي (محمد بن يعقوب كليني)؛ تفسير القمي (علي بن ابراهيم قمي)؛ تفسير العياشي (محمد بن مسعود عياشي)؛ بصائر الدرجات (محمد بن حسن صفار)؛ روضة الواعظين (ابن الفارسي)؛ تفسير مجمع البيان (امين الاسلام طبرسي)؛ الاحتجاج (طبرسي)؛ تأويل الآيات الباهرة في العترة الطاهرة (شيخ شرف الدين نجفی)؛ دلائل الامامه و مسند فاطمه (محمد بن جرير طبري)؛ كامل الزيارات (جعفر بن محمد بن قولويه)؛ كشف البيان (محمد بن حسن شيباني)؛ الهداية (حسين بن حمدان حزيني) و كمال الدين و تمام النعمة، عيون الاخبار، معاني الاخبار و الخصال (ابن بابويه، صدوق «ره»).

روش کار محقق کتاب

پيش از اين گذشت كه تحقيق و تصحيح كتاب توسط آقای محمد منير ميلانی انجام گرفته است. حال نکاتی راجع به روش کار وی در تحقيق و تصحيح كتاب گزارش می شود:^۸

۱. تطبيق كتاب با نسخه خطی موجود در كتابخانه آيت الله العظمی مرعشی نجفی (ره) با شماره ۱۱۱۵ كه با خط زیبا در زمان مؤلف كتاب نوشته شده و با نسخه خود او

مقابله شده است.

۲. عرضه احادیث بر منابع و مآخذ آنها و تطبیق روایات کتاب با آنها، به گونه ای که خود او می نویسد:

«در این کار، اگر میان آنها اختلاف در لفظ روایات دیده می شد، مثلاً اگر زیادتی در مآخذ نسبت به کتاب «المحجّة» بود آن را در گروه [] و چنانچه در کتاب «المحجّة» اضافاتی نسبت به مرجع مشاهده می شد، آنها را در پراگم (نهادم و در حاشیه نیز به آنها اشاره کردم.»

۳. مراجعه به «تفسیر البرهان» و سایر کتب مؤلف، جهت پیدا کردن برخی احادیث و روایات و حصول اطمینان از صحّت نقل آنها.

۴. مشخص کردن نوع کتب مرجع که مؤلف از آنها استفاده کرده است که برخی از آنها خطی بوده و برخی چاپ نشده و تعدادی هم مفقود شده و بقیه به چاپ رسیده است.

۵. آوردن مستدرکی برای کتاب در پایان و نامیدن آن به «مستدرک المحجّة»، در این مستدرک ۱۲ مورد از آیات تأویل شده درباره امام زمان (عج)، همراه روایات تفسیری آنها، به نقل از کتب تفسیر و مجامع روایی در آخر کتاب آورده است. محقق محترم، اضافه بر سوره هایی که مؤلف کتاب آنها را حاوی آیات مربوط به موضوع شمرده است، سوره های رعد، عنکبوت و مطلقین را نیز اضافه کرده است. (صص ۲۶۱-۲۷۳)^۹

روشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. کتاب توسط مؤسسه الوفاء، بیروت در سال ۱۴۰۳. ق، به چاپ رسیده است.
۲. محمد منیر میلانی، مقدمه کتاب المحجّة فیما نزل فی القائم الحجّة، سید هاشم بحرانی/۹، بیروت، ۱۴۰۳.
۳. همان.
۴. همان/۱۳.
۵. همان/۱۰-۱۲.
۶. جهت اطلاع بیشتر از تألیفات مؤلف به کتاب های «الذریعة الی تصانیف الشیعه» آقا بزرگ تهرانی و «معجم مؤلفی الشیعه» فاضل قالیبی نجفی مراجعه شود.
۷. المحجّة فیما نزل فی القائم الحجّة/۱۵.
۸. همان/۱۳.
۹. محمد منیر میلانی، فرزند سید نورالدین، فرزند مرحوم آیت الله سید محمد هادی میلانی، کتاب «المحجّة» را در سال ۱۳۹۸ ق در قم، تحقیق و تصحیح کرده است.